

ORSOLYA SZENTESI-ŽAGAR

Oszkár Asbóth
SENJSKI GLAGOLJSKI MISAL IZ 1494.

Orsolya Szentesi-Žagar
Zavod za hrvatski jezik HAZU
HR 10000 Zagreb

UDK:093:003.349.1+655(497.5 Senj)
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 1996-08-12

Oszkár Asbóth, jedan od najuglednijih slavista potkraj 19. st., objavio je u časopisu *Magyar Könyvszemle* u Budimpešti studiju *Senjski glagoljski misal iz 1494.* U tom je opširnom radu iznio niz problema vezanih uz navedenu temu: osnivanje tiskare, lik Blaža Baromića, analizu obilježja Senjskoga misala po formi i sadržaju i njegovo podrijetlo.

Budući da je tematika vrlo zanimljiva, a misli izražene u članku nedostupne hrvatskoj javnosti, slavistica Orsolya Szentesi-Žagar prevela je ovaj rad na hrvatski jezik.*

Pri dražbi Lobrisove knjižnice u Münchenu 1. svibnja 1885. (pogrešno, umjesto 1895., *op. prev.*) biblioteka Mađarskoga nacionalnog muzeja kupila je glagoljski misal tiskan u Senju 1494. godine. Držim svojom obvezom uputiti na izvanrednu vrijednost te knjige - stečene velikom materijalnom žrtvom¹ - te,

* *Napomena prevoditelja:*

U prijevodu Asbóthova teksta razrješavane su kontrakcije i suspenzije staroslavenskih riječi koje je Asbóth, želeći ostati vjeran izvorniku, ostavio nerazriješenim.

Napomena Uredništva:

Oszkár Asbóth objavio je u časopisu *Magyar Könyvszemle* (časopis Biblioteke Mađarskog nacionalnog muzeja) davne 1896. studiju *Senjski glagoljski misal iz 1494.* Budući da je tematika vrlo zanimljiva, objavljujemo izvornik u doslovnom prijevodu na hrvatski jezik, ali bez posebnog komentara. Molimo čitatelje da stalno imaju na umu činjenicu kako je studija napisana pred stotinu godina i sadrži tadašnja mišljenja koja su danas djelomice promijenjena ili čak potpuno odbačena.

¹ Zbog silne konkurencije Zagrepčana cijena je knjige narasla do 1505 maraka!

uklapajući je u jedan široki kulturni pokret, osvjetliti kontekst u kojem je nastala.

Budući da spomenuta knjiga sa svojom kulturnopovijesnom pozadinom nije zanimljiva isključivo slavistima, potrebno je manje upućenima u slavistiku kratko rastumačiti sam pojam glagoljaštva, odnosno podastrijeti sliku o proširenosti glagoljskog pisma u Hrvatskoj. Glagoljskim slovima nazivamo pismovni sustav koji je sastavio Ćiril, slavenski apostol, da bi se mogli zapisivati crkveni tekstovi za bogoslužje na slavenskom jeziku, koji je također on ustanovio. Ipak, lako je razumljiva i činjenica da se "ćirilicom" naziva pismo koje je danas rasprostranjeno kod Bugara, Rusa i Srba. Opće je poznato, naime, da je slavensko bogoslužje - kao Ćirilovo djelo - u Istočnoj crkvi sačuvano u cijelosti, i stoga ne iznenađuje da se na pismo Slavena Istočne crkve, upravo zbog uske povezanosti s nacionalnim bogoslužjem, prenijelo Ćirilovo ime. A ćirilično pismo, znamo, nije od samog Ćirila, nego je nastalo od grčkih majuskula pod utjecajem i primjenom glagoljskih znakova za slavenske glasove. Odnosi su pak unutar Zapadne crkve bili posve drukčiji. Rim se ljubomorno brinuo o svojim slavenskim vjernicima da se slučajno previše ne približe Slavenima istočne vjere. U Češkoj i Poljskoj Katolička je crkva u zametku uništila nacionalno slavensko bogoslužje, dok je u Hrvata, ne pokazujući se na tom planu dovoljno jakom, spašavala sve što se još spasiti dalo. Potisnula je tradiciju koja je lako mogla premostiti umjetno stvoreni jaz između susjednih slavenskih naroda istog jezika a različite vjere. Ćirilovo se djelo ipak sačuvalo i pustilo duboke korijene u puku (gdjegdje se čak upotrebljava i dandanas!). Nazivali su ga još kojekako osim *ćirilica*, no nikad se nije uz njega vezao naziv *glagoljica*.²

² Umjesto danas jedino upotrijebljenog termina *glagoljski* u starija su se vremena upotrebljavali raznorazni nazivi: glagoljsko se pismo nekoć zvalo slavenskim, bugarskim, hrvatskim, pismom svetog Jeronima, itd. Naša se slova prvo nazivaju glagoljskim u nekim glagoljskim knjigama tiskanim u Tübingenu 1560. i sljedećih godina. Te su knjige inače služile promicanju reformacije, a u njima se već i stoljeće prije spominju *glagoljaški* svećenici - pa je Kopitarovo duhovito objašnjenje zacijelo pun pogodak. Po njegovu mišljenju narod je zvao glagoljašima svećenike koji su propovijedali na crkvenoslavenskome, jer se u crkvenoslavenskim knjigama neprestano ponavlja u hrvatskom jeziku nepoznati glagol *glagolati* ("reći"). Tako npr. odmah na kraju tekstva iz Evanđelja stoji: ("in illo tempore dixit Jesus"). Šafarik u svom članku "Památky hlaholského písemnictví" (list XXVI.) napominje da se u 4. glavi (5-24) Ivanova evanđelja riječ *glagola* susreće 24 puta. Prvi trag izraza "glagoljaš" nalazimo slučajno u Međimurju 1448. godine: "Fridericus comes Cilejæ . . ." ob singularem quam ipse et alii Christi fideles partium illarum ad b. Hieronimum . . . gerunt devotionis affectum, aedificari (ecclesiam in Strido) in forma trifolii curaverat ac quibusdam religiosis *glagolit* . . . contulerat. Bedekovich, *Nat. sol. S. Hieron. 303*, Archiv für slavische Philologie, sv. IV, 1, 434. Vjerojatno je posrijedi tiskarska pogreška u Jagićevu članku "Weiterer Beitrag zur Feststellung der Grenzen des

Glagoljskim su pismom napisani najvažniji crkvenoslavenski rukopisi koji najvjerodostojnije odražavaju izvorne prijevode, na čelu s tzv. *Zografskim evanđeljem*. Slova koja susrećemo u tim rukopisima nešto su okruglija od onih u našim priložima, a umjesto malih kvadratića u njima ćemo naći kružice. Jagić je na osnovi najnovije otkrivenih rukopisnih odlomaka došao do vrijedna zaključka da su ranije i u Hrvata bile poznate okrugle pismovne varijante, a da je uglata glagoljica rezultat kasnijeg razvoja.

Ali nije samo glagoljica jedino Ćirilovo naslijeđe kojim su se Hrvati okoristili: sadržaj njihovih crkvenih tekstova također odražava Ćirilov utjecaj. Te okolnosti potvrđuju da je slavensko bogoslužje došlo do Hrvata još za Ćirilova života, ili nedugo nakon njegove, odnosno Metodove smrti, s posredovanjem njegovih učenika. Glagoljaška, tj. narodna liturgija mjestimice je prilično rano pustila korijene. O tome svjedoče dva poznata dokumenta iz 1248. i 1252. godine. Prvi je pismo pape Inocencija IV. senjskom biskupu u kojemu odobrava i nadalje održavanje mise po glagoljaškom kanonu.³ Iz zanimljive bule dade se zaključiti da je glagoljaška liturgija već stanovito vrijeme bila u praksi, te da je papa dao svoj blagoslov na jedan već postojeći ritual; s druge strane potvrđuje se i tvrdnja da je glagoljica već u vrijeme nastanka spomenutog dokumenta bila često dovođena u vezu sa svetim Jeronimom. Drugu je papinsku bulu iz 1252. godine izdao također papa Inocencije IV. krčkom biskupu. U njoj ga obavještava da omišaljski benediktinci i nadalje mogu neometano bogoslužiti po glagoljskim knjigama.⁴ Ni u tom slučaju ne radi se o uvođenju kakva nova

dalmatinisch-kroatischen Glagolismus in XV-XVII. Jahrh. (isto mj., sv. VI, 1, 615) kad autor ustvrđuje sljedeće: Im IV. Bde dieser Zeitschrift (S. 433. ff.) habe ich eine Abhandlung des kroatischen Geschichtsforschers Jo. Tkalčić verwerthet, um die grosse Ausdehnung des Glagolitismus in der Agramer Diöces während des XIV. u. ff. Jahrh. nach(zu)weisen." Ta se tiskarska pogreška, međutim, potkrala i u Geitlerovu pozamašnu radu (*Die albanesischen und slavischen Schriften*, pogl. 177, 1, 174), i zato na njega valja skrenuti pozornost stručenjaka.

³ "Porrecta nobis tua petitio continebat, quod in Slavonia est littera spetialis, quam illius terrae clerici se habere a b. Hieronymo asserentes, eam observant in divinis officiis celebrandis. Unde ut illis efficiaris conformis, et terrae consuetudinem, in qua existis episcopus, imiteris, celebrandi divina secundum dictam literam a nobis suppliciter licentiam postulasti. Nos igitur attendentes, quod sermo rei et non rest est sermoni subjecta, licentiam tibi in illis dumtaxat partibus, ubi de consuetudine observantur praemissa, dummodo sententia ex ipsius varietate literae non laedatur, auctoritate praesentium concedimus postulatum. Datum Lugduni, IV. Kal. Aprilis, Pontificatus nostri anno quinto." *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, sv. I, 1, 78, br. 98.

⁴ "Dilecti filii abbas et conventus onasterii sancti Nicolai de castro Nuscla ordinis s. Benedicti tue diocesis nobis humiliter supplicarunt, ut cum ipsi, qui Sclavi existunt, et slavicas litteras habeant, discere latinas litteras non possunt, eis, ut in litteris sclavicis secundum ritum ecclesie Romanae divina officia valeant celebrare, prout iidem et praedecessores sui facere consueverunt, licentiam concedere curaremus. De tua itaque circumspectione plenam in domino

obreda, nego o ponovnom potvrđivanju već postojećeg. To je bilo korisno, štoviše prijeko potrebno: često su glagoljsku liturgiju napadali i ugrožavali kanonici talijanskog podrijetla (ili samo protalijanskog ustroja). Upravo je, naime, konkuriranje dvaju stranih elemenata - hrvatskog i talijanskog - jačalo inzistiranje na glagoljaškoj liturgiji u Hrvata, stoga je razumljivo da je ona bila najrasprostranjenija na područjima s miješanim stanovništvom.⁵

Dvije spomenute papinske bule upućuju nas na područje otoka Krka i grada Senja kao na višestoljetna žarišta glagoljaštva. U ovom članku ipak se više usredotočujemo na Senj - gdje je osnovana prva hrvatska tiskara, i to glagoljaška.

I. Osnivanje senjske tiskare - Blaž Baromić

Još prije godinu i pol dana stručnjaci su bili uvjereni da je prva tiskara u Senju osnovana tek 1507. godine. Cijelo ovo pitanje, a i sve misale (sic!) tiskane u Senju (za koje se mislilo da nisu izašli iz tiska prije 1507.) drukčije osvjetljava glagoljski misal koji se sada čuva u Mađarskom nacionalnom muzeju. Taj misal sve je donedavno spominjan kao *Senjski glagoljski misal iz 1507.* ili još kasnije. Ivan Brčić pokušao je još bliže odrediti vrijeme njegova tiskanja i došao je do zaključka da je knjiga u potpunosti dovršena u ožujku 1509. godine (vjerojatno pogrešno umjesto 1507., *op. prev.*).⁶ Promotrimo kako su neki istraživači došli do tih krivih pretpostavki! U Senju je 1507. objelodanjena glagoljska knjiga pod naslovom *Naručnikъ Plebanuševî (Manipulus curatorum)*. U pogovoru tog djela ima jedna rečenica koja se može tumačiti - a tako se dosad i tumačila - da se radi

fiduciam obtinentes, presentium tibi auctoritate concedimus, ut super hoc facias, quod videris expedire." Isto mj., I, 79, br. 103.

⁵ Koliko su se katkad zaoštrile borbe - čak i u ovom stoljeću - oko čuvanja glagoljskog bogoslužja, pokazuje već gotovo klasičan slučaj otoka Lussina (Lošinj). Borba je počela 1802. i trajala tri godine, sve dok nije otočić, prema Požunskom miru, dospio pod francusku vlast. U početku nesuglasica župnik Ivan Fredrigo pozivao se na činjenicu da se glagoljsko bogoslužje tada već bilo ukinulo i u samom Senju, a na to je predstojnik otoka Filip Petrina poslao svoje ljude u Senj k biskupskom pomoćniku Ivanu Milanesu. Od njega je dobio mnogostruko zanimljiv odgovor. Ovdje bih izdvojio samo jedan tipičan detalj: "Non fia mai vero, che da un anno a questa parte cessata sia nella cattedrale chiesa di Segna la liturgica illirica ed introdottasi la latina. Quanto antiche sono le memorie di questo vetustissimo capitolo, tanto sono quelle dell' officatura illirica nel medesimo, della fedele osservanza di cui e cois tenace e geloso, che ad ogni canonico incombe d'imperare entro tre mesi dal suo ingresso nel capitolo il glagolismo sotto pena di amissione de proventi." Šimun Ljubić, *Borba za glagolicu na Lošinju*, Rad Jugoslavenske akademije, sv. LVII, I, 150-187.

⁶ U svom članku objavljenom tek nakon njegove smrti pod naslovom *Njekoliko staroslovenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagolicom*, Rad Jugoslavenske akademije, sv. LIX, I, 170.

o prvoj knjizi tiskanoj u Senju. Kolofon počinje ovako: "Ova knjiga zvana *Manipulus curatorum* tiskana je u Senju po nalogu poštovanog gospodina vikara i arhiđakona Silvestra Bedričića." Nakon toga slijede podaci koje sada možemo zanemariti, a pogovor završava: "Tiskanje je obavio majstor Grgur Senjanin *došavši posebno radi ove stvari iz Venecije*, u kuću spomenutog gospodina arhiđakona dana 27., mjeseca kolovoza, ljeta našeg spasitelja 1507."⁷ Taj je pogovor uvijek bio tumačen kao da je majstor Grgur, rodom iz Senja, došao iz Venecije na Bedričićev poziv zajedno sa svojom tiskarom, što bi ujedno značilo i to da je uspostava prve senjske tiskare zasluga dvaju spomenutih muževa i da je *Naručnik plebanušev* prva knjiga objelodanjena u senjskoj tiskari. Budući da je *Senjski misal* istoga oblika i da je tiskan istim slovima (zanemariva je razlika da se u *Senjskom misalu* na dvostupačnoj stranici nalazi 37 redaka, dok u *Naručniku* samo 35), te da se dosad nije znalo ni za jedan njegov potpun primjerak, za naš se misal dugo vremena držalo da je tiskan u Senju, ali tek nakon izlaska *Naručnika*. To je, zapravo, bila razumljiva pretpostavka, budući da se postavljanje senjske tiskare dugo povezivalo s povratkom majstora Grgura iz Venecije u Senj. Ta se pretpostavka, zajedno s još nekoliko prijašnjih zaključaka, pokazala pogrešnom kad se prošle godine Jagić osvrnuo na jedan misal⁸ iz Senja koji je njemu samom pokazao jedan minhenski antikvar. Isti je primjerak kasnije kupio Mađarski nacionalni muzej. U svom kratkom prikazu Jagić je objavio i vrlo zanimljiv pogovor, koji je zatim naglo bacio drukčije svjetlo na povijest Senjske tiskare. Tekst glasi ovako: "Dana 7., mjeseca kolovoza, godine 1494. Ovaj je misal započet i završen u Senju. Vladao je tada veličanstveni kralj Ugarske Ladislav, a na apostolskom je prijestolju sjedio Sveti Otac, papa Aleksandar šesti. Misal je bio štampan s dopuštenjem i voljom gospodina boga od Blaža Baromića, velečasnoga Silvestra Bedričića i žakna Gašpara Turčića. Bog nas blagoslovio."⁹

⁷ Potpuni se tekst može čitati kod Kukuljevića (*Arkiv za povêstnicu jugoslovensku*, sv. I, 1, 129), i kod Broza (*Crtice iz hrvatske književnosti*, sv. II, 1, 113). Gore prevedeni odlomak citiram u vjernom prijepisu iz primjerka koji se čuva u Bečkoj dvorskoj biblioteci. Izostavio sam samo znakove za skraćivanje: "Ove knjige, ke sê zovu *Naručnik plebanušev* biše štampane v Seni po narêenju počtovanoga g(ospo)dina Silvestra Bedričića arhižakna i vikara senskoga ... i bi štampa svršena po meštru Grguru Senaninu ki navlašć za to dêlo pride iz Benetak i svrnê biš v hiži rêčenoga gospodina arhižakna miseca avgusta na danê i tri žetih spasitelja našego č f z."

⁸ *Ein Beitrag zur südslavischen Bibliographie*, Anzeiger der phil.-hist. Classe vom 9. Jänner. god. 1895. br. I.

⁹ Izvorni tekst vidi u prilogu, na samom kraju zadnjeg lista Misala, a ovdje ga također objavljujem: "č u p g Miseca avgusta danê ž ovi misali biše početi i svršeni v Seni. Kraljujući tada svitlomu kralju ugarskomu Ladislavu. I sideći tada na prest(o)le apustolskomê svet(o)mu o(ť)cu Aleksandru papi šest(o)mu. A biše štampani s dopuščenê volju g(ospodi)na b(og)a od

Suprotno, dakle, dosadašnjem mišljenju, majstor Grgur, došavši iz Venecije u Senj 1507. da tiska knjigu *Naručnikъ plebanuševъ* (a zatim i neke druge), nije sam donio sa sobom tiskaru, odnosno nije ju on osnovao. Novija je djela majstor Grgur tiskao slovima pronađenim u već postojećoj senjskoj tiskari - koja je tada možda već nekoliko godina bila izvan funkcije. Spomenuti *Naručnikъ plebanuševъ* jest prva knjiga koju je majstor Grgur tiskao u Senju, što ne znači da je ona ujedno i prvo djelo tiskano uopće u senjskoj tiskari.

A je li misal iz 1494. godine prva tiskana knjiga u senjskoj tiskari? Po mnogim znakovima jest. Misali su bili najvažnije i najpotrebnije crkvene knjige. To dokazuje i činjenica da je prva tiskana glagoljska knjiga upravo misal (štampan 1483. godine, ne znamo točno gdje); da je 1528. godine ponovno postalo potrebnim tiskati glagoljski misal (izdan u Veneciji), te da je za tri godine opet izišao jedan glagoljski misal, kao prva knjiga tiskana u riječkoj tiskari. Ali ima i drugih okolnosti koje upućuju na to da je naš misal bio prvi proizvod senjske tiskare. Jagić je, naime, također lani pronio glas¹⁰ o jednom drugom glagoljskom misalu koji se negdje podulje skrivao, i na koji se, zbog toga, znanstvenici nisu previše obazirali. Dotično se djelo, doduše, spominjalo već više od jednog stoljeća kao pravi ćirilični horologij. Čini se da je samo Kopitar pretpostavljao da je to ipak jedna glagoljska knjiga.¹¹ Djelo je zapravo glagoljski brevijar, dovršen - prema glagoljskom i latinskom pogovoru - 13. ožujka 1493. u Veneciji. Pogovor na latinskom (citira ga i Hain¹²) sadržava samo ovo: "Hunc breviarium impressit magister Andreas de Thoresanis de asula die 13 marcii 1493." Iz pogovora napisanoga glagoljicom saznaje se i da je korektor djela bio senjski kanonik Blaž Baromić;¹³ najvjerojatnije ista osoba koja je nadzirala tiskanje *Senjskog misala*. Mislim da smo slobodni pretpostaviti kako kanonik Blaž Baromić ne bi bio otišao u Veneciju tamo pratiti tiskanje jedne glagoljske knjige da je u isto vrijeme u njegovu gradu funkcionirala tiskara gdje je on bio angažiran. Ali moguće je, čak i vjerojatno, da ga nisu sami

d(e)mona (sic!) Blaža Baromića i domina Salvestra Bedričića i žakna Gašpara Turčića B(ogъ) nasъ spasi Amenъ."

¹⁰ Cit. mjesto, nadalje u njegovim člancima pod naslovima *Ein zweiter Beitrag zur südslavischen Bibliographie*, i *Ein dritter Beitrag z. s. B.*, *Anzeiger*, god. 1895, br. VII. i X.

¹¹ Kopitar hielt es für ein glagolitisches Brevier, der gleichen Torresano auch später druckte." Šafarik, *Geschichte der südslavischen Literatur*, sv. III, 1, 251.

¹² *Repertorium Bibliogr.* br. 3833.

¹³ "Svršenje brevičli hr̃vackihъ Stapani v Beneciъ po meštre Andrēe Torižane iz Azulê Koreženi pro pre Blaži Baromići kanon(i)gi crkve seniske na dni ṽi miseca marča č · u · p · v ·," što Jagić prevodi ovako: "Finis breviariorum chroaticorum. Impressa Venetiis per magistrum Andream Thoresanum de Asula correcta per presbyterum Blasium Baromić canonicum ecclesiae Segniensis, die 13 martii 1493."

Mlečani zvali, nego da su ga upravo iz Senja poslali u Veneciju da tamo tiska glagoljski brevijar. Još k tomu, vrlo je vjerojatno i da je Baromićevo mletačko poslanstvo imalo užu vezu s osnivanjem senjske tiskare. Senjski je kanonik za svog boravka u Veneciji, onodobnom tiskarskom središtu, stekao puno iskustva koja je kasnije jamačno iskoristio pri uspostavi senjske tiskare. Vremenski razmak između završetka *Venecijanskog brevijara* (13. ožujka 1493.) i *Senjskog misala* (7. kolovoza 1494.) iznosi svega 17 mjeseci; u ono vrijeme ne predugo vrijeme da se postavi prva tiskara jednoga grada i da se u njoj izradi djelo prilično složena tiska kakav je sam *Senjski misal*, tiskan u dvije boje i raznolikim tipovima slova. Mi, dakle, s priličnom sigurnošću možemo ustvrditi da je misal tiskan 1494. godine prvi proizvod senjske tiskare, koja je sama izgrađena 1493. godine.

Netom smo spomenuli da je osnivanje senjske tiskare tješnje povezano s Blažem Baromićem. Njegovo ime, inače, nisam ni ja drugdje našao, a koliko znam ni drugi istraživači. Istina - previše razloga za njegovo traženje baš i nije bilo, jer nas to ime zanima tek od lani. Tada je Jagić dokazao da je Baromić vrlo aktivno sudjelovao u tiskanju određenih glagoljskih knjiga - 1493. godine u Veneciji, a 1494. u svom rodnom Senju. Ta su dva podatka bacila drugo svjetlo i na neke prijašnje podatke. Imajući njih na umu, moramo držati gotovo neupitnim da je naš Blaž Baromić identičan tom Blažu Baroniću, koji (prema Kukuljevićevu prikazu¹⁴) piše o sebi u jednom dokumentu 1503. godine: "Ja pop Blaž Baronić kanonik svete Marije crkve senske"; te da je slovo n umjesto m samo tiskarska pogreška u Kukuljevićevoj zbirci listina - na žalost ne i jedina. Spomenuti je dokument, inače, za našu stvar zanimljiv samo zato što se iz njega saznaje da je Blaž Baromić bio živ 2. srpnja 1503. godine, radeći još uvijek kao kanonik senjske katedrale. (Nasuprot tome, na osnovi same činjenice da se u pogovoru knjige *Naručnik plebanušev* - tiskane 1507. - ne navodi Baromićevo ime, moglo bi se lako pretpostaviti da vrijedni kanonik više nije mogao sudjelovati u radu - bilo zbog svojih godina, bilo zbog toga što tada već i nije bio među živima.) S druge strane možemo pretpostavljati da je Blaž Baromić bio senjski kanonik već 1484. godine - što znači da ga opravdano možemo poistovjetiti s osobom zvanom jednostavno "senjski kanonik Blaž" koju Kukuljević spominje čak na dva mjesta (za 1484. i 1485. godinu).¹⁵ Međutim, poznat nam je već nekoliko godina jedan puno važniji i zanimljiviji podatak koji sada moramo promatrati u posve novom svjetlu. Ivan Ivančić (vjerojatno se

¹⁴ *Acta Croatica*, sv. I, 1, 184, br. 170.

¹⁵ *Nav. dj.*, sv. I, 1, 121, br. 108., te I, 124, br. 110.

misli na Stjepana Ivančića, *op. prev.*) spominje već 1887. jedan, do tada nepoznati, glagoljski misal (sic!) tiskan 1496. godine, koji je 1890. Ivan Milčetić dao u cijelosti otisnuti uz detaljne komentare.¹⁶ Po Milčetićevo prikazu na kraju knjižice piše: "Ja pop Blaž Baromov sin z Vrbnika štampah ovu spovid, a stumači ju s knjig latinskih počtovani gospodin Jakov Blažiolović na let g.nih 1496 aprila 25-dan." (U izvornom članku slijedi prijevod na mađarski - *op. prev.*) Ali iz Milčetićevo članka saznajemo i da u navedenom tekstu riječ ispred riječi *sin*, odnosno *sin_b* nije ispisana u cijelosti, nego pod titlom ovdje stoji samo *barmv_b*, što Milčetić čita kao *Bartolomeov_b*. Sufiks *-ov* u hrvatskom jeziku služi tvorbi posvojnog pridjeva (u izvornom članku slijedi jedna posvojna konstrukcija za pokazivanje navedenog sufiksa u hrvatskom jeziku). Nedvojbeno je, dakle, da se u obliku *barmv_b* krije spomenuti sufiks. Na osnovi toga navedenu kraticu posve sigurno možemo upotpuniti kao *bar(o)mov_b*. Ali što je izostavljeno između "r" i "m", nije se prije moglo ni slutiti. Danas, međutim, poznavajući čak dva glagoljska misala (Baromićev brevijar sadrži dio misala, *op. prev.*) što ih je tiskao pop Blaž Baromić 1493. i 1494. godine - za postojanje kojih Milčetić i Ivančić još nisu znali - nije teško prepoznati u konstrukciji *pop blaž barmv_b sin_b* upravo našeg svećenika Blaža Baromića. Stoga izraz *barmv_b sin_b* nije ništa drugo nego *baromov_b sin_b* - a to je po značenju zapravo Baromić (kao što se sin Ivana također može zvati Ivanov sin ili Ivanić). Zašto Baromić nije naznačio svoje puno ime u spomenutom tekstu? S jedne strane pretpostavljamo da se njegovo ime dalo jasno prepoznati i u takvu obliku, a s druge strane Baromiću možda i nije posebno stalo do naglašavanja svojega udjela u tiskanju jednog maloga *Confessio generalisa* ("spovid_b općena") koji se sastoji od svega 37 listova. Svećenik Baromić unio je u ovaj pogovor ipak jedan sitan detalj koji bismo uzalud tražili u pogovorima dvaju većih radova - saznaje se, naime, da je Baromićev rodni grad Vrbnik. Ne znajući za Baromićevu netom spomenutu djelatnost, objelodanjenu tek prošle godine, Milčetić je osobu pod "Bartolomeov_b sin_b" pretvorio u slagara: "Pop Blaž kaže da je bio slagar, i to prvi hrvatski slagar. Ali bilo bi teško odgovoriti na pitanje gdje je djelovao sa svojim zanatom: u Veneciji ili u rodnom Vrbniku."¹⁷ Danas

¹⁶ *Poraba glagolice kod redovnika III. reda sv. Franje* napisao je o. Stjepan M. Ivančić, svećenik istoga reda. Zadar 1887. 23. I., i "Starine" sv. XXIII. 80. i sljedeći list. Kod Milčetića jedino može biti tiskarska pogreška kad piše da je Ivančićevo djelo objavljeno 1877. godine.

¹⁷ Sam Milčetić odmah nakon prve Jagićeve objave, u jednom svom malom osvrtu koji je izašao bez imena u "Obzoru" (broj od 29. siječnja 1895: *Prilog k hrvatskoj bibliografiji*), postavlja pitanje nije li *blaž bar(o)m(o)v_b sin_b* identičan s našim Blažom Baromićem: "Možda je 'Blaž Barmov', koji je tiskao g. 1496. 'Spovid Općenu' (Starine, XXIII) ista osoba s Blažom Baromićem, što se mučio oko izdanja misala od godine 1494?"

više ni to nije pitanje. Prvo, znamo da je Baromić pri tiskanju brevijara iz 1493. sudjelovao samo kao korektor; moguće je, dakle, da ni knjigu iz 1496. godine nije sam tiskao, nego joj je samo korekturu napravio, te da je njegovo ime navedeno ovdje kao ime osobe koja odgovara za pravilnost teksta (u tom je slučaju ime slagara izostavljeno). A što se tiče mjesta tiskanja, to je zacijelo bio Senj, budući da su slova - to ustvrđuje i Ivančić¹⁸ - istoga tipa kao što su u djelima *Naručnik plebanušev* (Senj, 1507.) te u istom gradu štampani *Korizmenjak (Quadragesimal, 1508)*. U ovom drugom čak je i broj redaka isti, kao što primjećuje Milčetić.¹⁹ S obzirom na to da sad znamo da je *Naručnik plebanušev*, tiskan u Senju 1507. godine, složen od istih slova od kojih je bio i *Senjski misal* tiskan u 1494., a i djelo *Spovid općena* iz 1496. (čiji je korektor ili slagar zacijelo bio isti kanonik Blaž Baromić, koji je sudjelovao pri tiskanju našeg misala): na temelju svega toga možemo izjaviti da je glagoljski misal iz 1496. mogao nastati samo u Senju, a nipošto ne u Veneciji - budući da, koliko znamo, tamo ni jedna knjiga nije tiskana takvim tipom slova. S druge strane, dok je senjska tiskara opstajala, glagoljska se djela nisu tiskala ni u Vrbniku, jer u tom selu i nije bilo tiskare. Nije, naravno, ništa neobično u tome što je senjski svećenik rodom s obližnjeg otoka Krka; štoviše, uzimajući u obzir da je spomenuti otok bio pravo gnijezdo glagoljaške pismenosti, može se lako pretpostaviti da je Baromić vjerojatno već u svom zavičaju "upijao" neke tradicije na temelju kojih je kasnije postao tako istaknutim i zaslužnim promicateljem glagoljaške književnosti. Usprkos brojnim detaljima, slika koju možemo sada stvoriti o Baromićevu djelovanju, prilično je maglovita, no ne smijemo zaboraviti da mu prije godinu i pol dana nismo poznavali čak ni ime! Prije se, dakle, uspostavljanje prve hrvatske tiskare razumljivom zabunom pripisivalo Silvestru Bedričiću, a sada taj veliki događaj s većim pravom možemo dovesti u vezu sa samim Baromićem.

II. Opis Senjskoga misala

Ne računamo li nekoliko pojedinačnih listova, Senjski je misal dosada bio poznat samo u obliku jednog okrnjenog primjerka koji je prikazao Ivan Brčić u LIX. svesku časopisa *Rad* na listu br. 170., a o kojemu se danas ni u Zagrebu ne zna gdje se nalazi.²⁰ Brčićev prikaz, međutim, nije posve točan. Pogrešna je tvrdnja da je u numeriranju kvaterniona izostavljeno deseto slovo, to jest "i".

¹⁸ *Poraba glagolice...* itd., 1, 24.

¹⁹ *Starine*, XXIII, 1, 81.

²⁰ Jagić piše da ne zna je li dotični primjerak u Petrogradu ili u Zadru. *Ein Beiträg*, 1. 3.

Izostavljeno je, naime, 25. slovo, a to je rijetko upotrebljavano "w". Iako u kasnijim spomenicima ta dva slova označavaju samo brojeve, za upotrebu slova "w" u značenju 700 nije se pokazala gotovo nikakva prilika, i zato nije neobično da se sa 24. slova "h" odmah preskočilo na 26. "ć". (Doduše, znak "i" za 10 stalno se ponavlja: tako na primjer u kalendaru u *Proprium Sanctorum*, kada mise pojedinih svetaca padaju na dane između 10. i 20. u dotičnom mjesecu, ili kad se spominje dvanaest apostola, itd.) Ipak, moram se na tu pojavu posebno osvrnuti, jer se pri numeriranju listova u Prvotisku (1483.) i u trećem izdanju (Venecija, 1528.) upotrebljava slovo "w". Broj listova, naravno, ne mijenja se bez obzira na to je li "i" ili "w" izostavljeno; znači jedino možemo pripisati nekoj greški u računanju ili tiskarskoj pogrešci činjenicu da po Brčićevu opisu dotični materijal ima 199 listova. Taj primjerak počinje četvrtim listom prvog ("a") kvaterniona, i završava zadnjim listom 25. kvaterniona ("ć"). U unutrašnjosti nedostaje još zadnji list prvog kvaterniona, te četiri lista 16. ("n") kvaterniona: od prvih 25 folija, dakle, sve skupa cijeli jedan folio, to jest 8 listova (4 iz "a", te 4 iz "n" kvaterniona). Stoga knjgi primjerak misala može imati samo 192 lista (= 24 x 8), a ne 199. Primjerak u našem muzeju - bez obzira na to što je teško istrošen - gotovo da je potpun, i vjerojatno ne nedostaje u njemu više dijelova osim prvog lista kalendara i jednog lista teksta (taj je tekst prepisan na jedan list koji je dolijepljen knjizi, a čini treći list kvaterniona "n" koji nedostaje i u zagrebačkom primjerku).

Nakon kalendarskog dijela slijedi dodatak od dva lista za koji Jagić drži da nije cjelovit.²¹ Po mom mišljenju njegova pretpostavka ipak nije vjerojatna - bez obzira na to što su se, zbog inače vjerojatne olabavljenosti korica, neki listovi trebali naknadno priljepiti. Ti dolijepljeni listovi doista otežavaju točno procjenjivanje toga nedostaje li nešto na dotičnom mjestu. Kalendar se, naime, nalazio na šest listova prve folije - na pojedine su listove tako dospjela po dva mjeseca, a preostala su dva lista služila kao mjesto za razne nadopune. Budući da se zadnja misa koja se ovdje nalazi, završava na dnu drugog lista, te da dva lista dodatka zajedno sa šest listova kalendara upravo čine jednu foliju, ne držim utemeljenom pretpostavku o nedostajanju jednog ili više listova na tome mjestu. Nedostatak bi se mogao sa sigurnošću utvrditi tek kad bi netko uspio unutarnjim razlogom dokazati da je stanovita misa svakako morala biti u dodatku. Na takvu misu ja nisam naišao - ni uspoređujući djelo s *editio princeps*, niti kojim drugim putem.

²¹ "Dieser Nachtrag scheint nicht complet erhalten zu sein, es dürften noch ein oder mehrere Blätter fehlen." *Ein Beitrag*, list 5.

Sam misal počinje tek iza dodatka, sa svojim najdekorativnijim listom (vidi u prilogu) - ukoliko se uopće može govoriti o dekoriranosti u slučaju jednog tako skromna izdanja. Numeracija kvaterniona počinje također tek ovdje (inače, na prvom listu ne nalazimo očekivanu oznaku "a") a traje do "c", odnosno do 27. slova kojim je, doduše, označen tek 26. kvaternion; jer je rijetko upotrebljavano "w" izostavljeno (kao što sam to već ustvrdio). Dvadeset i šest punih kvaterniona čini sveukupno 208 listova; kad se tome doda kvaternion ispred misala, na kojemu se nalazi kalendar i dodatak - cijela bi knjiga imala 216 listova. Od njih je ostalo samo 215, jer je prvi list kalendara izgubljen (čak i ako uračunamo treći list kvaterniona s oznakom "n" koji je bio otrgnut, pa nadoknađen dodanim rukopisnim listom). S time se potpuno podudara numeracija upisana olovkom na svakom listu - pri čemu je učinjena pogreška: između listova 201. i 202. jedan je list ostao nenumeriran, pa zadnji list nosi broj 214. Tek su u muzejskom primjerku pronađeni, sasvim novi i dosada nepoznati dijelovi iako su važni s obzirom na svoj sadržaj. Od toga izdvojamo kalendar koji sadržava toliko karakteristične i zanimljive podatke, a kojega u krnjem primjerku uopće nema. Na žalost, prvi list kalendara nedostaje (kao što nedostaje i u *editio princeps* čuванom u Bečkoj dvorskoj biblioteci), te se zbog toga ne zna je li bio, primjera radi, 14. dan mjeseca veljače označen kao blagdan slavenskih apostola ili nije. Taj se dan u trećem mletačkom izdanju iz 1528. godine bilježi crvenim slovom kao dvostruki blagdan (festum duplex): *Ćurila i Metudie is(povêdъnika) sv(omu) êz(iku)*.²² Također se ne zna je li bio naznačen kao blagdan dan sv. Šimuna, zaštitnika Zadra, koji misal iz 1528. bilježi pod 4. veljače kao dvostruki blagdan za "svoj grad", tj. za Zadrane: *Semiona st(a)rca du(palъ) sv(o)mu gr(a)du*. Kad potpuni primjerak još nije bio poznat, Brčić se prilično čudio činjenici da u našem misalu nema posebne mise posvećene tomu svecu. Ovdje izdvojam odlomak sa 171. stranice spomenute rasprave preveden na mađarski (ponovno prevedeno na hrvatski - *op. prev.*): "Činjenica da se u našem misalu ne bilježi ni solinski biskup i mučenik sveti Domnio (sv. Dujam), niti prorok i zaštitni svetac sveti Šimun, zacijelo se može pripisati okolnosti da je misal tiskan izvan Dalmacije, a pod nadzorom svećenika koji nisu pripadali ni splitskoj ni zadarskoj biskupiji, te koji i nisu imali namjeru da opskrbe svećenike iz spomenutih biskupija misalima; nadalje, možda u to vrijeme u tim

²² Brevijar tiskan 1493., također pod nadzorom Blaža Baromića sadržava ovaj blagdan. I. Jagić, *Zweiter Beirag*, list 2. Uostalom, on se u Prvotisku isto bilježi. U njemu ne nedostaje dotični list kalendara, kako se to ističe u Brčićevu radu *Derie službe rimskoga obreda svetih Ćirila i Metuda* (l. 13.). Brčićevi podaci čine sasvim vjerojatnom pretpostavku da se pod dotičnim datumom blagdan dvaju slavenskih apostola bilježio i u našem misalu.

krajevima ti blagdani još i nisu bili prošireni." Prvi dio citirane tvrdnje temelji se na jednoj zabludi: Sveti se Dujam spominje na pripadajućem mjestu kalendara na dan 7. svibnja. A što se tiče mise, ona doduše nedostaje u *Proprium Sanctorum*, ali u trećem izdanju - na koje se poziva Brčić - ne nalazimo ništa što se ne bi moglo slobodno izostaviti: *Duima b(i)sk(u)pa i muč(e)n(i)ka čenb (!) išči · a · (=1) s(ve)tca ot p(a)ske do p(e)t(e)kosti*. Zapravo, upućuje se na jednu misu posvećenu svecu koji se nalazi u *Commune Sanctorum*, što znači da nema zasebne mise za sv. Dujma. Ali čak i kad nema posebne mise za jednog sveca, potpuno je dovoljno da se njegovo ime bilježi pod odgovarajućim danom u kalendaru. Ne nalazeći to ime u *Propriu*mu, svećenik će se obratiti Komunalu gdje se nalaze misni tekstovi namijenjeni istodobno za više svetaca (prema tome i sam naziv *Commune Sanctorum*). Nešto drugo konstatira Brčić o proroku svetom Šimunu, kojemu je posvećena jedna samostalna misa u izdanju iz 1528. pod naslovom *Misa s(ve)t(a)go Šémiona*, koja se nalazi u *Propriu*mu u veljači između Svijećnice i Djevice svete Agate (2. i 5. veljače). Međutim, to što nedostaje u *Propriu*mu u *Senjskom misalu*, stoji u dodatku za koji Brčić još nije znao. I to je druga velika novost muzejskog primjerka: on sadržava dosada nepoznati dodatak postojanje kojega se dosada nije moglo ni naslućivati, i to po svoj prilici u cjelovitu obliku.

Dodatak sadržava ove mise: 1. *Misa kada ljudi mrut* (missa tempore mortalitatis hominum); 2. *Misa od prstena* (missa pro sponso et sponsa); 3. *Misa ot preobraž(e)n(b)ê g(ospodb)na* (missa de transfiguratione domini); 4. *Misa s(ve)t(a)go Šémiona koga telo estb v Zadri* = to jest "misa svetom Šimunu čije je tijelo u Zadru"! Jagić o dodatku potvrđuje sljedeće: "Der locale Charakter des Nachtrags ergibt sich daraus, dass auf dem Blatt 2b ein officium zu Ehren des heiligen Symeon, dessen Reliquien in Zara sind, steht."²³ Ostale se tri mise često nalaze kao priloge u starim latinskim misalima.²⁴ Prva se misa navodi na

²³ *Ein Beitrag...* itd., list 5.

²⁴ Misal tiskan 1495, te u muzeju označen brojem "Inc. c. a. 993" počinje ovako: "Incipit missale divinorum officiorum tam de tempore, quam etiam de sanctis cum certis officiis annexis: utputa *de transfiguratione, de pestilentia* etc." Dvije spomenute mise često nalazimo kao dodatke; tako npr. Knauz u svojoj raspravi napisanoj 1870. (*Stari misali i molitvenici u mađarskoj crkvi*) navodi takve dodatke iz misala tiskanih slijedećih godina: 1484, 1486, 1490, već spomenute 1495, 1498, 1501, 1503, 1507, 1511. *Missa pro sponso et sponsa* posebno se spominje na listu 238. u misalu tiskanom u Beču 1508: "Subsequentes missas (utpute *Dulcissimi Nominis jesu, s. Veronicae, de beato Job, de s. Rocho, s. Leopold, de VII. gaudiis B. mari V., de VII. doloribus B.M.V., pro sponso et sponsa*) speciales postquam *in rubrica Strigoniensi non habentur*, in hac tamen nova impressione quibusvis deo devotis sacerdotibus pro maiore divini amoris incentivo et operis decore subiunxit impressor fidelissimus." (vidi: József Dankó, *Mađarski obredni rekviziti*, Esztergom, 1871, bilj. list 6). Ostrogonski misal tiskan 1512. sadržava ovu misu na samom kraju.

262. listu misala tiskanog na Budimu 1512. (Biblioteka Nacionalnog muzeja, Hung. e 338. d.) pod ovim naslovom: *Missa contra mortalitatem seu pestem, quam papa Clemens sextus instruxit.* Ona je, dakle, povezana s velikom epidemijom koja čini pozadinu i Boccaciovu *Dekameronu*. Klement VI. bio je papa od 1342. do 1352. Treća se misa uobičajila prilično kasno: na spomen pobjede nad Turcima 1456. godine, papa Kalist spojio ju je s oprostom grijeha. Te mise nema u Prvotisku, dok se u glagoljskom misalu štampanom 1528. ona nalazi u *Propriumu* na uobičajenom mjestu: 6. kolovoza. Druga misa (*missa pro sponso et sponza*) stoji i u Prvotisku, i u *Novakovu glagoljskom misalu* iz 1368. nakon *consecratia*, na samom kraju misala - slično *Ostrogonskom misalu* štampanom 1512. u Mlecima. Nakon nje slijedi samo pogovor: ovdje se, dakle, ta misa također može držati dijelom dodatka. U misalu tiskanom 1528. godine spomenuta se misa vjerojatno nalazila na kraju, ali nedostaju zadnji listovi primjerka zagrebačke Akademije.

Iza dodatka slijedi prvi list misala, što prikazujem u prilogu. Taj je list dosad također bio nepoznat, a posebno je važan po tome što, kako ćemo uskoro vidjeti, jasno pokazuje razlike prema Prvotisku. Zanimljivo je na ovom listu i veliko slovo "B" kojim počinje drugi stupac. Ono se u cijelom misalu pojavljuje samo na ovome mjestu, što znači da je dosad također bilo nepoznato.

Iz mnogo kutova zanimljiv nam je zadnji, 26. kvaternion, označen slovom "c", a koji također manjka u primjerku što ga opisuje Brčić. Ali, naravno, zadnji je list u zadnjem kvaternionu pravi biser muzejskog primjerka - zajedno s kolofonom koji baca iznenađujuće novo svjetlo na puno važnih pitanja.

U prethodnom dijelu ovog rada ukratko sam okarakterizirao razlike između dosad poznatoga kmjeg, te gotovo cjelovitoga muzejskog primjerka. Važnost novoupoznatih dijelova očigledna je. Bilo je nemoguće stvoriti detaljnu sliku o sadržaju zadnjeg kvaterniona. A to da je misal imao i dodatak, nije se moglo ni naslutiti. Zaključak do kojeg se došlo na temelju slova, da je djelo tiskano u Senju, pokazao se točnim. Međutim, ne i pretpostavka prema kojoj je knjiga tiskana tek oko 1507. (dakle nakon *Naručnika plebanuševa*). Time je srušen cijeli niz predrasuda, a na mnogo starih podataka bačeno je novo svjetlo. Kalendar - u svojim malim segmentima mjestimice vrlo "rječit" dodatak - također krije puno novosti. Početni pak list misala u stanovitom smislu upotpunjuje dojam koji smo stvorili o ovoj staroj knjizi.

Ali pustimo sad uspoređivanje s dosad poznatim kmjim primjerkom, pa i s ostalim izdanjima. Umjesto toga prolistajmo cijelu knjigu da bismo dobili vjerodostojan dojam o njezinu sadržaju i ustroju.

Na početku manjkavi kalendar počinje s mjesecom ožujkom, nakon preostalih pet listova kalendara slijede dva lista dodatka s četiri mise (*kada ljudi*

mrut; počne misa ot prstena; misa od preobraženê; misa s(ve)t(o)ga semiona koga teli estv v Zadri). Iza njih počinje sam misal na prvom listu prvog kvaterniona označenog slovom "a".²⁵ Nakon *Proprium Missarum de tempore*, prvog glavnog dijela misala, dolazi *Ordo missae (pristupae popv ka oltaru obleč(e)nb v par(a)menti reč(e)tv)* na prvom listu kvaterniona "n", zatim slijede prefacije od "n 2 b", te s četvrtim listom kvaterniona "n" počinje *Canon missae*, dakle dijelovi koji se danas nalaze iza mise na Veliku subotu. Nakon tog dijela slijede votivne mise (*Missae votivae*). Njima ću se posebno pozabaviti u sljedećem poglavlju. U trećoj kolumni šestog lista kvaterniona "p" počinje *Commune Sanctorum* pod ovim naslovom: *Počnjutv općine s(ve)tihv ot misala*. Na prvom listu kvaterniona "t" gdje se završava *Commune*, stoje riječi *Svršenje komuna*, a nakon njih odmah slijedi *Proprium Sanctorum* s naslovom *Početie navlašnih misv od sv(e)t(a)cv ot misala*. Iza *Propriuma*, počevši od 6. lista kvaterniona "č", naći ćemo još nekoliko misa, zatim neke sekvencije i blagoslove, o kojima će biti riječi u sljedećem poglavlju. Na zadnjem se listu, nakon jednoga praznog prostora debljine prsta, može pročitati kolofon tiskan crvenim slovima. I na prednjem i na stražnjem dijelu knjige nailazimo na neke dodatke kasnije napisane na čistim listovima, što dokazuje da su njezini korisnici dobro znali i latinski jezik - u kojem glagoljaški svećenici nisu uvijek prednjačili. Na žalost, tu ništa drugo ne nalazimo osim bilješki koje se odnose na bogoslužje: nigdje nema tragova o tome čija je bila knjiga, gdje i kada, pa i kako je prešla u tuđe vlasništvo. U tom je pogledu knjiga "nijema", jedino se na unutarnjoj strani prve pločice tvrdog uveza može čitati: *Conventus Fluminensis ad s. Hieronymum*.

Naš misal, međutim, nije zanimljiv samo po sadržaju nego i kao tiskovina, s obzirom na to da je riječ o prvoj tiskanoj knjizi u Hrvatskoj. Po vanjštini ovo je izdanje prilično skromno. Pritom ne mislim na jednostavni prešani kožni uvez (o kojem se inače ne zna je li originalan), nego na malen oblik knjige i raspored teksta po gustim dodirujućim recima. Ta činjenica može uputiti na to da je spomenuto izdanje vjerojatno bilo namijenjeno više privatnoj upotrebi nego što je bio Prvotisak iz 1483., tiskan vjerojatno u Veneciji, s bitno većim slovima i razmakom između redaka, te čistim i savršениjim slogom. Sve to ide u prilog nepoznatom majstoru, bez obzira na to što bi se i taj *editio princeps* mogao činiti siromašnim izdanjem u usporedbi s ponekim bogatijim rukopisima (kao što je, na primjer, *Novakov glagoljski misal iz 1368.*, čuvan

²⁵ Na prvom listu ovog arka, doduše, nema očekivane oznake "a", za razliku od prvog lista trećeg arka, gdje se dolje u desnom uglu nalazi znak "aa".

zajedno s Prvotiskom u Bečkoj dvorskoj knjižnici). Gledano u cijelosti, slog je našeg misala ipak čist i sređen, jedino dijelovi tiskani crvenom bojom (*rubrum*) nisu uvijek poravnani s retkom u koji bi se trebali uklopiti. To se može primijetiti i u prilogu, gdje se crvena boja tek gdje gdje može razaznati zbog svoje izbljeđene ili upravo življe nijanse (ovisno o tome je li ona svježija ili starija u izvorniku). Ondje gdje poneka riječ ili slovo ne stoji baš u retku, jer nisu poravnati s njim, nego su "skliznuli" prema gore ili dolje, možemo biti sigurni da su pri tiskanju izvornika posebno bili tiskani crveni, a posebno crni dijelovi. Posebno je uočljiva "nespretnost" u prvoj (lijevoj) kolumni na prvom listu, ali kasnije taj komplicirani slog postaje sve sigurnijim, pa drugi dijelovi materijala upućuju na već uvježbane ruke. U pogledu slova i samog sloga *Senjski misal* odaje različit dojam ne samo od Prvotiska, čija su slova drukčija, već i zbog drukčije veličine, nego i od trećeg, venecijanskog izdanja iz 1528. Ono bi nam se na prvi pogled moglo činiti čak vrlo sličnim sa *Senjskim misalom* zbog iste veličine listova te gotovo iste veličine slova, a nakon detaljnijeg promatranja ipak ćemo naići na prilično bitne razlike. Budući da su slova venecijanskog izdanja ipak nešto veća, uz isti format listova u ovoj knjizi na jedan je list stalo samo 35 redaka, dok se u našem misalu nalazi 37. Nadalje, bez obzira na to što su reci mletačkog izdanja nešto dulji - a to znači da je i margina malo uža - u jedan redak ipak stane manje slova. Slog je *Senjskog misala* zbijeniji, a ipak dopadljiviji. S njegovim ustrojem i slogom najviše sličnosti pokazuje brevijar što ga je tiskao Baromić 1493. u Veneciji. Tako Jagić drži mogućim da su slova tog brevijara služila kao uzor pri tiskanju senjske tiskovine.²⁶ Dok netko ne objavi detaljan prikaz i faksimil spomenutog glagoljskog brevijara iz 1493. (što Zagrepčani možda i neće dugo čekati jer je pronalazak našeg primjerka dao novi polet proučavanju cjelokupne problematike), *Senjski misal* jedino mogu uspoređivati s *editio princepsom*, te s kasnije, ali po sličnim načelima otisnutim trećim izdanjem. Tim dvama izdanjima možemo dodati već spomenuti *Novakov misal*, koji je bitno ranije nastao (završen 1368.), a koji nije tiskan, već je napisan rukom. S tim misalom, naime, *editio princeps* pokazuje iznimno puno sličnosti i u pogledu samog sadržaja i u obliku slova. I tehnika Prvotiska i trećeg izdanja može se razumjeti samo polazeći od rukopisa. Spojenice dvaju ili triju slova u tim se rukopisima najlakše razaznaju, no to nipošto ne olakšava tiskanje. Upravo suprotno: *potrebno je lijevanje posebnog znaka za svaku novu ligaturu, a - osim toga -*

²⁶ "Die glagolitischen Typen sind kleiner als jene des Zengger Missale 1494, also nicht dieselben, wie ich früher meinte, wohl aber können sie den Zengger Typen zum Vorbilde gedient haben." *Ein zweiter Beitrag*, list 8.

velik broj ligatura pri tiskanju usporava traženje pojedinih znakova. Činjenica da se, usprkos netom rečenom, toliko držalo rukopisa *Novakova misala*, objašnjava se željom za što vjerodostojnijim odražavanjem rukopisnog sadržaja. U tom je pogledu nadasve poučno usporediti *editio princeps* i *Novakov misal*. Kao da je Prvotisak bio napravljen po uzoru na rukom napisan misal. Senjska tiskara zanimljivo osvjetljava to pitanje. Ne upotrebljava se mnogo ligature: na primjer potpuno nestaje osebujni skup kockica koji znači u rukopisima i u *editio princepsu* (čak i u trećem izdanju) suglasnički skup "ml".²⁷ Također je nestala s njim slična ligatura "mž", pa i slova "o" i "r", upisana u neko drugo slovo koje se produžuje iznad gornje linije retka. Čak i kad nailazimo na dva spojena slova, ona se ne isprepleću do te mjere da bi bilo potrebno napraviti poseban znak za njih, već se takvi skupovi ostvaruju tako što se jednom punom slovu dodaje neki krmji oblik drugoga slova (koji se može kombinirati s drugim punim slovima). Postoje čak krmja slova koja mogu značiti i različita slova. Na primjer, glagoljsko se "v" i "t" samo razlikuju po tome što kod prvoga vodoravna crtica spaja dva pravokutnika dolje, dok se kod "t" to događa u gornjem dijelu. A ako stoje u ligaturi znak je za oba slova jedan jedini samostojni pravokutnik, i to u slučaju da se prethodno slovo završava s pravokutnikom. Koji je od dvaju suglasnika posrijedi, ispostavlja se iz konteksta. Tako skraćeno "v" nalazi se na prvom listu, odmah u središnjoj riječi drugoga retka: *dvora* (vidi prilog), dok se na isti način označeno krmje "t" pojavljuje u zadnjoj riječi desetog retka u lijevoj kolumni posljednjega lista: *zto*, to jest *zlato*. Krmje *a* nalazimo na zadnjem listu u desnom stupcu kao drugo slovo: (*us*)*tavil* *esi*, ili u drugoj riječi pogovora: *avgusta*. Skraćeno "l" na prednjem dijelu nalazi se u 12. retku lijevog stupca na posljednjem listu: (*blago*)*slovlaju*, a za dva retka niže u drugoj riječi možemo vidjeti otraga krmji oblik toga slova u riječi *posluha*. U neposrednoj blizini ovog primjera čitamo krmje "ž" u riječi *imže*. Vjerujem da ovih nekoliko primjera dovoljno osvjetljava velik napredak koji je učinjen u senjskoj tiskari u spomenutom pogledu.

Potrebno je razlikovati dvije vrste velikih slova - kao što se to uočava i na faksimilu prvog lista. Tamo odmah nakon prva četiri retka - u izvorniku otisnuta crvenom bojom - slijedi nekoliko redaka složenih sitnijim slovima. Sitni slog vidimo i na sredini desnog stupca, između dvaju tekstova iz Evandjelja, označenih bogato dekoriranim početnim slovima. Taj se isti slog upotrebljava i kod citata (posebno kod onih iz psalama) koji se ne navode u cjelini, a na koje

²⁷ Ta specifična spojenica "ml" nalazi se u Geitlerovu radu *Die albanesishen und slavischen Schriften*, u prilogu preuzetom iz *Novakova misala*, i to odmah u drugoj riječi ("Dai mlte [=m(o)l(im) tel]").

se poziva. Ovdje prikazani prilozi daju vjerodostojnu sliku o veličini slova, s time da sve razmjere moramo zamišljati ipak malo većima, i to u omjeru 153:156 mm po visini, a 107:108 mm po širini. Osim maloprije spomenutih običnih slova na priloženim listovima susrećemo i poluvelika, te i posve velika početna slova; ona su u originalu - osim u jednom slučaju - utiskana crvenom bojom. Poluvelika su početna slova, na primjer, na zadnjem listu ova: glagoljsko "z" i "m", latinično "v", "p", "s". Na prvom listu ima samo jedno poluveliko pismo, i to je latiničko "v". O redovnoj upotrebi takvih poluvelikih slova svjedoči i zadnji list: svaki posebni dio mise počinje jednim poluvelikim slovom. Većinom su to latinična slova, što potkrepljuje i omjer da na prvom arku na 55 latiničnih slova pripada svega 12 glagoljskih, dok je na drugom arku taj omjer 66 prema 8. Glagoljskih slova, inače, ima i u drugim veličinama i oblicima, a o tome dovoljno svjedoči prvi list.

Od svega toga zanimljivija su nam dva bogato dekorirana inicijala na prvom listu u desnom stupcu gore - glagoljsko "B", a pri sredini također - glagoljsko "V". Na temelju toga bilo bi ipak pogrešno pretpostaviti da se ta dekorativna slova često pojavljuju u knjizi, jer se tako oblikovano glagoljsko slovo nalazi na svega 9 mjesta, a latinsko "V", prilično čak nespretno nacrtano, na tri mjesta. Najčešće se ponavlja zaista lijepo formirano glagoljsko "V" koje vidimo i na sredini prvoga lista. Pokraj njega upotrebljava se jedno nezgrapno latinično slovo "V"- vjerojatno samo zato što je tiskara možda imala samo jedno glagoljsko "V".²⁸ Razmjerno česta upotreba velikoga "V" objašnjava se time što većina tekstova iz Evanđelja počinje formulom *V ono vrime* ("in illo tempore"). Osim već spomenutih ukrašenih inicijala nalazimo još samo jedno, lijepo oblikovano "S", jednom (u kvaternionu d) tiskano crnom, a na drugom mjestu

²⁸ Na prvom arku, doduše, bogato dekorirano početno glagoljsko "V" nalazimo na 1. i 12. listu, koji su bili na istoj polovici arka prije presavijanja, što znači da su se istodobno tiskali. No s nemalo vještinom čak se i to moglo odštampati upotrebljavajući samo jedno slovo: i to tako da se nakon dvostrukog slaganja i tiskanja (jedno je potrebno za crni, a jedno za crveni dio teksta) na jedno od praznih mjesta poluaraka ponovno utisnulo početno "V". Taj postupak kod izradbe knjiga u vrlo malom broju primjeraka zacijelo nije bio neizvediv. No, kasnije su se tiskari vjerojatno ipak domislili rješenju kad se dva velika "V" nađu na istoj polovici arka: uz lijepo izrađeno glagoljsko slovo "V" primijenili su i jedno, prilično bezoblično veliko latinsko "V". Tako su mogla dospjeti latinska slova "V" na 2. list kvaterniona br. "9 z", dok se na 14. listu nalazi glagoljsko "V". Isto tako, na 10. listu kvaterniona "k" nalazimo latinsko "V", dok na 11. listu jedno ukrašenije glagoljsko "V". Toliko različita početna slova mogla su se naći na istoj polovici arka (na listovima 3. i 11.) i na kvaternionu "8 z" da glagoljsko "V" nije slučajno izostavljeno na 3. listu (kao što je to vidljivo po obliku prazno ostavljenog mjesta). Objašnjenje bi tražilo samo pitanje zašto je ostavljen razmak na 3. listu kvaterniona "r" za latinsko, a ne za glagoljsko "V", s obzirom na to da u ovom kvaternionu ima samo jedno veliko "V". Na kraju samo primjećujem da se veliko glagoljsko "V" nalazi također u kvaternionima "b" i "v".

(u kvaternionu 9) crvenom bojom. Također nailazimo na jedno prazno mjesto namijenjeno slovu "O", a gdje je u muzejskom primjerku nacrtano latinično "O" crnom tintom.

Ti inicijali u stanovitom smislu ostavljaju dojam razvijenije tehnike u odnosu na *editio princeps* iz 1483. gdje su ista, dakle netom spomenuta mjesta namijenjena poluvelikim i velikim početnim slovima redom ostavljena prazna. Ili su ta mjesta nepopunjena možda zato da bi tamo vlasnik mogao ucrtati potrebna slova po svome ukusu? Za svaki slučaj, vlasnicima primjerka čuvanog u Bečkoj dvorskoj biblioteci s tim se poslom zacijelo nije žurilo. Odmah na prvom listu pet je prazno ostavljenih mjesta naknadno popunjeno tek nehajno, slovima potpuno bez ukrasa, nabačenim crnim mastilom a u većinu tih mjesta uopće nisu upisana potrebna slova. Ozbiljnije pokušaje za unošenje slova dekorativnijom bojom zatječemo samo na 2. i 3. listu kvaterniona "n": posebno se ističe jedna vješto nacrtana, bradata muška glava koja formira "O". U trećem, venecijanskom izdanju, doduše, poluvelika se slova pojavljuju u vrlo sličnom sastavu - miješaju se glagoljska i latinična pisma, susreće se velik broj ukrašenih slova. Ona, međutim, u estetskom pogledu, nipošto ne mogu konkurirati sa slovima iste vrste u *Senjskom misalu*. Slobodno možemo reći da se, polazeći od simpatičnoga glagoljskog "V", pod povoljnijim okolnostima, ukrašavanje glagoljskih knjiga moglo razviti u posve drugim smjerovima.

Kad je već posrijedi tehnika tiskanja, spomena je vrijedna činjenica da se u *Senjskome misalu* jedva nalaze tiskarske greške, što svakako svjedoči o velikoj brizi s kojom su ga slagali, kao i o velikoj odanosti prema korektorskom poslu. Koliko drukčiji dojam ostavlja u tom pogledu treće izdanje iz 1528!

U njemu je svaki list podijeljen u dva stupca, a u pojedinim se stupcima nalazi po 37 redaka, kako sam to već uzgred napomenuo.

Arci su, spomenuli smo, označeni po slijedu glagoljskih slova, na prvom listu arka u donjem desnom kutu: ("a"), "b", "v", "g" ("d"), itd. Unutarnja strana folija - na trećem listu - ima oznaku "aa", "bb", itd., a počevši od četvrtog svežnjića, pa sve do kraja knjige, umjesto toga, dvije se crtice dodaju slovu koje označava kvaternion: "gll", "dll", itd. Tu i tamo nedostaje oznaka, na primjer na početku prvog arka znak "a", na petom arku znak "d", a na unutarnjem poluaraku treće folije "vv" ili "vll".

O jeziku misala bit će kasnije riječi.

III. *Variae Missae, sequentiae, benedictiones*

Nada da ćemo možda ipak naići na trag mogućeg izvornika iz kojeg je potekao naš misal (ne držim da je on pretisak *editio princepsa*, a o tome će još

biti riječ u narednom poglavlju) motivira me da neka, sama po sebi možda manje značajna, ali u ovakvom osustavljanju i te kako tipična obilježja, ovdje točno iznesem. Možda će netko lakše pronaći original preko ovog popisa sitnih obilježja.

Počinjem s votivnim misama, poznatim pod nazivom *misae votivae*, a radi lakšeg uspoređivanja označavam ih brojkama. Te se mise mogu čitati, kao što sam se već osvrnuo na to, počevši od *Canona misae*, na 6. listu kvaterniona "n". Nakon svake mise navodim i naziv na latinskom. Možda će netko doći do odgovora na temeljno pitanje iz nekih latinskih izvora, ili će se netko, od mene upućeniji u stare misale, a tko se ne mora razumjeti u slavenske tekstove, pozabaviti tim pitanjem. Naslove pojedinih misa na latinskom trudio sam se navesti u tom obliku, kao što se to može vidjeti u Jagićevoj raspravi o *Hrvojevu misalu*, jer držim posve prirodnim da će svi koji se misle podrobnije baviti glagoljskim misalima polaziti od ovoga rada.

1. *Misa v častъ anj(e)l(o)mъ* : Missa in honorem Angelorum. (n6α.)²⁹
2. *M(i)sa s(ve)tihъ ap(osto)l(a) petra i p(av)l(a)* : Missa b. apostolorum Petri et Pauli. (n6β.)
3. *M(i)sa pros(i)ti pomoći s(ve)tihъ* : Missa ad imploranda suffragia Sanctorum (na istom mjestu)
4. *Misa · b · (=2 - op. prev.) pros(i)ti pomoći stetiъ* (pogrešno, umjesto *svetiъ* - op. Oszkára Asbótha) : Missa altera ad imploranda suffragia Sanctorum. (n6γ.)
5. *Misa za gonećihъ crĕk(a)vъ* : Missa pro persecutoribus ecclesiae. (n6δ.)
6. *Misa prositi mira* : Missa ad deprecandam pacem (na istom mjestu)
7. *Misa za papu* : Missa pro papa. (n7α.)
8. *Misa za hodeće na putъ* : Missa pro iter facientibus (na istom mjestu)
9. *Misa za nemoćn(e)* : Missa pro infirmis. (n7β.)
10. *Misa za borišće biskupъ* (u izvorniku: *zborišće, op. prev.*) : Missa pro congregatione episcoporum. (na istom mjestu)
11. *Misa erĕju za se* : Missa sacerdotis pro se ipso (n7γ.)
12. *Misa · b · (=2) erĕju za se* : Missa altera sacerdotis pro se ipso. (n7δ.)
13. *Misa treta erĕju za se* : Missa tertia sacerdotis pro se ipso. (n8α.)
14. *Misa za vse redi crъkv(e)ne* : Missa pro omnibus gradibus Ecclesiae (na istom mjestu)
15. *Misa za zborišće* : Missa pro congregatione. (n8β.)
16. *Misa druga za zborišće* : Missa altera pro congregatione (na istom mjestu)
17. *M(i)sa . v . (=3) za zb(orišće)* : Missa tertia pro congregatione. (n8γ.)

²⁹ U latinskim navodima slovima su označeni kvaternioni, brojkama listovi, a grčka slova označavaju kolumne.

18. *Misa za sreenie brat(i)e* : Missa pro concordia fratrum. (n8δ.)
19. *M(i)sa za sablažnenie pl³⁰*: Missa pro tentationibus carnis (na istom mjestu)
20. *Misa za grêhi* : Missa pro peccatis. (o1α.)
21. *M(i)sa · b · (=2) za smučenie grêh* : Missa pro turbatione peccatorum (na istom mjestu)
22. *M(i)sa va otpušć(e)nie gri(h)* : Missa in remissionem peccatorum. (o1β.)
23. *M(i)sa ot(β)gn(a)ti zle mi(sli)* : Missa ad depellendas malas cogitationes (na istom mjestu)
24. *M(i)s(a) pr(o)s(i)ti suz(β)* : Missa ad poscendas lacrimas. (o1γ.)
25. *Misa za priêtela prva* : Missa pro amico prima (na istom mjestu)
26. *Misa · b · (=2) za priêtel* : Missa altera pro amico (o1δ.)
27. *Za sp(a)s(e)ne živ(i)h* : Missa pro salute vivorum (na istom mjestu)
28. *Misa za obêtnie priêteli* : Missa pro devotis amicis (o2α.)
29. *Misa prositi dažê* : Missa ad petendam pluviam (o2β.)
30. *Misa prositi vedra* : Missa ad petendam serenitatem (na istom mjestu)
31. *Misa ot(β)gnati tuče* : Missa ad repellendas tempestates (na istom mjestu)
32. *Misa navlašćna sv(e)t(o)ga avgust(i)na za živi i mrtvi* : Missa propria s. Augustini pro vivis et mortuis. (o2γ.)
33. *Misa · b · (=2) s(ve)t(o)ga avgust(a)* : Missa altera s. Augustini. (o2δ.)
34. *Misa protu poganomь* : Missa contra Paganos. (o3α.)
35. *Misa za ku ljubo skrbь* : Missa pro qualibet tribulatione (na istom mjestu)
36. *Misa · l · (u izvorniku: · b · l = 2l) za ku godi skrbь*: Missa altera pro qualibet tribulatione. (o3β.)
37. *Misa za rimsk(o)ga ces(a)ra* : Missa pro imperatore Romano (na istom mjestu)
38. *Misa za krala* : Missa pro rege. (o3γ.)
39. *Misa za rv(a)če protu zlihь* : Missa pro pugnantisibus contra crudeles gentes. (na istom mjestu)
40. *Misa skozi velike tugi* : Missa propter magnos angores. (o3δ.)
41. *Misa va vrime r(β)vane* : Missa tempore belli. (o4α.)
42. *Misa za ku ljubo potreib* : Missa pro quacunque necessitate (na istom mjestu)
44. *M(i)sa pr(o)siti v(ê)ri ufani i lju(bvi)* : Missa ad petendam fidem spem et caritatem (na istom mjestu)
45. *Misa prositi umileniê* : Missa ad petendam humilitatem. (o4γ.)
46. *Misa prositi ljubve* : Missa ad petendam caritatem. (o4δ.)
47. *Misa prositi utrpêniê* : Missa ad postulandam patientiam (na istom mjestu).
48. *M(i)sa za st(a)novistvo mes(ta)* : Missa ad postulandam stabilitatem loci (o5α.)

³⁰ Na kraju retka često nalazimo pokoju krnju riječ u rubrikama, jer razmak ostavljen prazan za tekst utiskan crvenom bojom često nije bio dovoljno velik. Katkad su ovako izostavljene cijele riječi na kraju naslova.

49. *M(i)sa ki isp(o)vi grêhi svoje*³¹ : Missa pro confitente peccata. (na istom mjestu)
50. *M(i)sa za nepriêtela* : Missa pro inimico. (o5β.)
51. *M(i)sa za tvor(e)ćih_b n(a)m_b alm(u)ž(na)* : Missa pro facientibus nobis elemosynam (na istom mjestu)
52. *Za priêtela ki e v uzi* : Pro amico qui est in carcere. (o5γ.)
53. *M(i)sa za plavaju(ćih)* : Missa pro navigantibus (na istom mjestu)
54. *Za nepl(o)dne vrime* : Pro tempore sterilitatis. (o5δ.)
55. *Misa kada skoti mrut_b* : Missa tempore mortalitatis animalium (na istom mjestu)
56. *Kada ljudi mrut_b* : Tempore mortalitatis hominum. (o6α.)
57. *Za nemoćn(i)ka ki e blizu smrti* : Missa pro infirmo, qui est prope mortem (na istom mjestu)
58. *Misa za mrtvih_b prvi dan_b* : Missa pro defunctis; dies prima. (o6γ.)
59. *M(i)sa v d_bn_b · v · (=3) ili · ž · (=7) ili · Ć · (=30) n ·* : Missa die tertio aut septimo aut trigesimo. (o7d.)
60. *M(i)sa treći dan_b ili · ž · (=7) ili · Ć · (=30) ili · k · (=40) ni nizloženiê umrvših_b* : Missa die tertio aut septimo aut trigesimo aut quadragesimo depositionis defuncti. (o8α.)
61. *M(i)sa za umrvš(a)go b(i)sk(u)pa* : Missa pro defuncto episcopo (na istom mjestu)
62. *Misa za d(u)šu umrvš(a)go b(i)sk(u)p(a) ili ere(ê)* : Missa pro anima defuncti episcopi aut sacerdotis. (o8β.)
63. *Misa za popi umrvše* : Missa pro defunctis presbyteris. (o8γ.)
64. *M(i)sa za d(u)šu · a · (=1) umrvšog* : Missa pro anima unius defuncti (na istom mjestu)³²
65. *Misa za ženu umrvšu* : Missa pro defuncta femina. (o8δ.)
66. *Misa za br(a)tju umrvš(u) i za* : Missa pro fratribus et sororibus defunctis. (na istom mjestu). Budući da naknadno (crvenom bojom) tiskani naslov nije potpuno stao u prazni razmak, ne može se sa sigurnošću ustvrditi što je izostavljeno. U Prvotisku, kao i u trećem misalu iz 1528. godine na ovom mjestu stoji samo ovo: *misa za bratiju umrvšu* (misa pro fratribus defunctis), dok se ista misa danas u Missale Romanum spominje pod naslovom *Pro defunctis fratribus, propinquis et benefactoribus*. Na to što se ovaj naslov nije tada pojavio, upućuje i Missale Romanum štampano 1573. u Antwerpenu, koji slučajno imam i ja, a u kojemu naslov za tu misu zvuči isto tako. U Hrvojevu misalu, međutim, nalazimo *M(i)sa z(a)*

³¹ Ispred "ki" izostavljeno je "za toga", što nalazimo u većini misala (Prvotisak, Hrvojev, te Novakov rukopisni misal), ili "za togo" što sadržava misal iz 1528.

³² U *Hrvojevu misalu* ova se misa navodi pod drukčijim naslovom, a to je Jagića navelo na stranputicu. "Misa za muža umrvšg" ovdje ne može značiti "Missa pro mortuo marito", nego "pro m. viro". Zbog toga je krivo prevedena i sljedeća misa: "Missa pro mortuo uxore"! U Rimskom misalu ove su mise pod naslovom *Pro uno defuncto* i *Pro una defuncta*.

Sl. 1. Lik Blaža Baromića prema zamisli slikarice Vjere Reiser (Autorska glagoljska mapa *Oče naš*, Zagreb, 1994.).

bratiju i sestri, a s ovim se naslovom podudara naslov iste mise u Missalu Strigoniensu iz 1496., na listu CLIX.: *Pro fratribus et sororibus*.

67. *Misa za duše počivajućih v cim(i)teri* : Missa pro animis quiescentium in coemeterio. (p1α.)
68. *Misa va obhodni danь* : Missa in anniversario (na istome mjestu)
69. *Misa za d(u)še o(tь)ca i mat(e)re* : Missa pro animabus patris et matris. (p1β.)
70. *Za (vs)e³³ duše* : Pro omnibus animabus (na istome mjestu)
71. *Misa navlašna za vse duše* : Missa propria pro omnibus animabus. (p1δ.)
72. *Misa druga za vse umrvš(e)* : Missa altera pro omnibus defunctis. (p1δ.)
73. *Za mnoge umrvše* : Missa pro multis defunctis (na istome mjestu)
74. *Ošće misa za mnoge umrvš(e)* : Denuo missa pro multis defunctis. (p2α.)
75. *Misa za umrvšago treti danь kršćena* : Missa pro defuncto tertio die baptismi (na istome mjestu)
76. *M(i)sa za želêjuć(i)hь pokore* : Missa pro postulanti bus poenitentiam. (p2β.)
77. *Misa za d(u)šu ot koga dvoit se sp(asenie)* : Missa pro anima eius, de cuius salute dubitatur (na istome mjestu)
78. *M(i)sa va častь s(ve)tie troice* : Missa in honorem s. trinitatis. (p2γ.)
79. *M(i)sa za ispr(o)s(i)ti mil(o)stь s(ve)t(o)ga duha* : Missa ad expetendam gratiam sancti spiritus. (p3α.)
80. *Misa druga s(ve)t(o)ga duha* : Missa altera sancti spiritus. (p3γ.)
81. *Misa v častь s(ve)t(o)ga križa* : Missa in honorem sanctae crucis. (p3δ.)

³³ Slova "vs" su istrgnuta.

82. *Misa b(la)ž(e)ne devi marie. od prišastva do roistva h(r̄bsto)va* : Missa b. virginis Mariae ab adventu usque ad navitatem. (p4α.)
83. *Od roistva h(r̄bsto)va do očišćenê misa b(la)ž(e)ne dêvi marie* : A Nativitate usque ad Purificationem missa b. virginis Marie. (p4α.)
84. *Od očišč(e)nê do p(a)ske. Misa b(la)ž(e)ne dêvi m(a)rie* : A purilifatione usque ad pascham. Missa b. virginis Mariae. (p4δ.)
85. *Ot paski do p(e)tikost̄ čin̄ b(la)ž(e)nie d(ê)vi m(a)rie* : A pascha usque ad pentecosten officium b. virginis Mariae. (p5β.)
86. *Ot p(e)tikost̄ do prišastiê* : A pentecoste usque ad adventum (na istome mjestu)
87. *Na d(a)n̄b ponovleniê cr(̄)kve* : In die renovationis ecclesiae (na istom mjestu.)
88. *Na obhodno god(i)šće ponovleniê crikve*: In anniversario renovationis ecclesiae. (p5γ.)
89. *Na dan̄b ponovleniê oltara* : In die renovationis altaris. (p6β.)
90. *Misa v čast̄ · d · (=5) svêtīh ih̄že telesa imutse v m̄stê* : Missa in honorem sanctorum, quorum reliquiae habentur in loco (na istome mjestu)

Nakon ove mise slijedi *Commune Sanctorum*. Ali na kraju misala, iza *Propriuma* nalaze se još tri mise koje pripadaju ovamo, zato ih ovdje navodim, nastavljajući numeriranje.

91. *Misa v čast̄ · d · (=5) ran̄b božih̄b* : Missa in honorem quinque vulnerum domini. (ć6α.)

U Misalu Rimskom ova je misa navedena pod naslovom *Missa de Passione D. N. J. C.*

92. *Misa za grêhi*: Missa pro peccatis. (ć6δ.)

Ovu misu ne smijemo miješati s misama sličnih naziva pod brojevima 20. i 21., s obzirom na to da one nisu pune mise, nego samo oracije bez lekcije, od po tri kratka dijela.

93. *Misa ēju (=ereju) za se*: Missa sacerdotis pro se ipso (ć7α.)

U gornjem smo dijelu već imali tri slične mise pod brojevima 11, 12 i 13. Odnos između njih i ove mise je, međutim, sličan onome što sam ustvrdio i kod prethodnog broja (92). Dok su na prijašnjim mjestima posrijedi samo oracije, ovdje imamo posla s punom misom, u kojoj se, između ostalog, poziva na oraciju pod brojem 11. Ta je činjenica zanimljiva zbog toga što se iz nje može zaključiti da su se gore po naslovima navedene mise, "ukliještene" između dijelova *Canon missae* i *Commune Sanctorum*, smatrale kao da pripadaju *Communū*: *Priležno te molju. išći v komuni meju misami.*

Iza ovih triju misa, naknadno dodanih, dolaze tri sekvencije:

1. *Škv(e)nciê na p(a)sku do vnes(e)nê* : Sequentia in pascham usque ad ascensionem. (ć7β.)

У ОУ ПУА БУАУ АУ АУ РИ ПУА
ОУ А ОУ АУ АУ АУ АУ АУ
АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ
АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ
АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ
АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ
АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ
АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ
АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ
АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ АУ

Sl. 2. Očenaš / Lk II, 2-4; Mt 6, 9-14
Oče naš, iže jesi na nebesih! Sveti se ime tvoje!
Pridi cjesarstvo tvoje! Budi volja tvoja jako na
nebesi i na zemlji! Hljeb naš vsedani daj nam
danas! I otpusti nam dlgi naše jakože i mi
otpušćajem dlžnikom našim! I ne vavedi nas v
napast, na izbavi nas ot neprijazni!
Misal, Senj, 1494.

- 2. Šek(venciê) s(ve)t(o)ga tela : Sequentia sancti corporis. (c7d.)
- 3. Šekvenci(ê) [za] mrtv(i)hъ : Sequentia pro defunctis. (c8a.)

Dosad nepoznati zadnji arak, označen slovom "c", sadržava blagoslove:

- 1. Molitva bl(agoslo)viti prstenъ : Oratio ad benedictionem annali. (c1a.)
- 2. Činъ bl(agoslo)viti vodu na kršćenie g(ospodъ)ne : Officium benedicendae aquae in epiphaniam. (c1g.)
- 3. Blagosl(o)viti vod(u) : Benedictio aquae. (c4a.)
- 4. Znam(e)n(a)ti solъ i v(o)du vsaku nedilju : Benedictio solis et aquae die dominica. (c4g.)
- 5. Molitva bl(agoslo)viti barbaru i sočivo : Oratio pro benedictione Barbarae et leguminum (c5b.)
- 6. Na s(ve)tago stêpana dêkona bl(agoslo)viti salъ i zobъ : Die s. Stephani diaconi benedictio salis et avenae. (c5g.)
- 7. Na danъ s(veta)go ivana ap(osto)la i e(van)Ā(e)lis(ta) bl(agoslo)viti vino : Die s. Joannis apostoli et evangelistae benedictio vini. (c6d.)
- 8. Na danъ s(ve)tago Šiksta b(lagoslo)vi(ti) groz(ê) : Die s. Sixti benedictio uvarum. (c7g.)
- 9. Molitva znamenati zlato i tam(ъ)ênъ i mur(ъ)ro : Oratio ad benedictionem auri et thymi et myrrhae. (c7d.)
- 10. Molitavъ bl(agoslo)viti zlato : Oratio ad benedictionem auri. (c8d.)

Zadnji blagoslov koji je, čini se, samo nastavak predzadnjega (osim zlata u njemu se spominju tamjan i mirta) stoji već na posljednjem listu misala. Nakon njega samo slijedi jedna mala misa koja se sastoji od tri oracije, a koju nisam uspio nigdje pronaći: Misa v častъb(la)ž(enago) Šeb(as)t(i)êna - (Misa in honorem sancti Sebastiani). U tekstu je ime sveca napisano u pūnom obliku: Šebestiêнъ. Nakon ovog slijedi samo kolofon otisnut crveno. Prema Rimskom misalu sveti Sebastijan se danas slavi samo zajedno s Fabijanom, i to 20. siječnja. Njima posvećenu misu sadržava misal na odgovarajućem mjestu u

detalja Jagića je motivirala i mogućnost da se taj prekrasni, i u mnogo pogleda vrlo zanimljiv rukopis, slučajno vrati u Carigrad pa da se opet, za dugo vrijeme ili možda zauvijek izgubi za znanost. Izrazito slaba proučenost hrvatsko-glagoljskih misala, što osobno držim neoprostivim grijehom, bila mi je glavna motivacija za točan opis naše knjige. S druge strane, naš je misal ipak prilično teško pristupačan. Postoji još samo jedan kmji primjerak (za koji se čak i ne zna gdje se nalazi), ali on ne sadržava gore navedene blagoslove i zanimljivu molitvu svetom Sebastijanu. Osim toga, za usporedbene radove također mi je potreban ovdje objavljeni popis. To će se potvrditi i u daljem istraživanju.

DAS SENJER GLAGOLITISCHE MISAL AUS DEM JAHR 1494

Z u s a m m e n f a s s u n g

Oszkár Ásbóth, einer der hervorragenden Slawisten am Ende des 19. Jahrhunderts, veröffentlichte in der Zeitschrift *Magyar Könyvszemle* in Budapest 1896 seine Studie über das glagolitische Misal aus dem Jahr 1494. In dieser ausführlichen Arbeit bearbeitete er verschiedene, mit dem Thema gebundene Probleme: Begründung der Buchdruckerei in Senj, Gestalt des Blaž Baromić, Analyse der Kennzeichnungen des Senjer Misals nach Form und Inhalt und Probleme seiner Entstehung.

Da das Thema sehr interessant ist, und die Gedanken in dieser Arbeit der kroatischen Öffentlichkeit unzugänglich sind, übersetzte die Slawistin Orszolya Szentesi-Žagar diese Studie vom Ungarischen ins Kroatische.

GLAGOLITIC MISSAL FROM SENJ DATED 1494

S u m m a r y

Oszkár Ásbóth, one of the most eminent slavists towards the end of the nineteenth century, published at Budapest his essay on the glagolitic Missal from Senj dated 1494 in the periodical *Magyar Könyvszemle*. In that extensive work he dealt with a lot of problems linked to that matter, such as the establishment of the printing-house, the figure of Blaž Baromić, the analysis of the characteristics of Missal as regards its form, contents and origin.

In view of a very interesting subject matter and the fact that ideas expressed therein were unaccessible to the general public of Croatia, Mrs. Orszolya Szentesi-Žagar, the slavist, translated this work in the Croatian language.